

«Прямой путь» (1907—1917, Петербург)
«Южный баян» (1908—1917, Одеса)
«Русская речь» (1908—1917, Одеса)

«Партия националистов»

«Киевлянин» (1908—1917, Київ)

Русские монархические партии

«Московские ведомости» (1905—1917, Москва)

III. Члени керівних органів основних чорносотенних організацій:

«Русское собрание»

Д. П. Голіцин, І. С. Леонтьев, М. Ф. Гейден, М. Н. Волконський.

«Союз русского народа»

О. І. Дубровін, В. М. Пуришкевич, О. І. Тришатний, М. Є. Марков.

«Русский народный союз имени Михаила Архангела»

В. М. Пуришкевич.

«Партия националистов»

(«Всероссийский национальный союз»)

П. М. Балашов, В. В. Шульгін, В. О. Бобринський.

«Русская монархическая партия»

В. О. Грингмут, П. Д. Долгоруков, Г. Г. Розен, І. І. Восторгов.

Одержано 14.10.91.

Анализируются предпосылки возникновения, содержание и последствия деятельности чорносотенных организаций на Украине. Впервые в научный оборот введен фактический материал, отражающий отдельные страницы истории монархического движения, великодержавно-шовинистическую сущность чорносотенных организаций на Украине.

М. М. Вівчарик (Київ)

**Національні процеси в українському селі
в умовах демократизації суспільства**

Автор цього повідомлення робить спробу розглянути деякі питання національної політики. Особливу увагу він приділяє демографічній ситуації на Україні та мовним проблемам.

Безумовно, після приголошення Акта про незалежність України, що поклав початок новій історичній добі в її існуванні, нових підходів потребують й історичні дослідження.

Розірвавши пута тоталітарної системи, засудивши антинародну діяльність КПРС — КПУ, яка яскраво виявилася під час путчу, україн-

ський народ буде державу, де є ще чимало проблем, у тому числі й національних, які одержані у спадок від колишнього Союзу РСР.

Криза, що охопила наше суспільство, особливо гостро позначилася на міжнаціональних проблемах. Розпочаті перебудовою процеси оновлення всіх сторін життя, зокрема, у сфері міжнаціональних відносин, відбуваються вкрай суперечливо. Чимало років державні й громадські формування, які відповідали за здійснення національної політики, замість втілення в життя цілісної й гнучкої концепції нації і національних відносин задовольнялися закостенілими догмами, що нерідко являли собою еkleктичний набір цитат основоположників марксизму-ленінізму і заідеологізованих формул і лозунгів.

Основна провина за ситуацію, що склалася в цій сфері, лягає передусім на командно-адміністративну систему, яка впродовж десятиліть серйозно не займалася проблемами національного характеру. Більше того, з високих партійних і державних трибун постійно говорилося про те, що інтернаціоналізм став глибоким переконанням і нормою поведінки мільйонів трудящих колишнього СРСР, а дружба народів — невід'ємною рисою радянського способу життя. Про те, що це було далеко не так, свідчать події, що відбуваються нині в ряді регіонів СНД.

З огляду на це стає зрозумілим, наскільки важливо осмислити нинішні складні питання у сфері міжнаціональних відносин, дати їм належну наукову оцінку. Саме цим і керувався автор цього повідомлення, досліджуючи міжнаціональні процеси в українському селі в роки перебудови. При всій їх складності автор обмежує тему свого дослідження двома проблемами: демографічною й мовною. Передусім нам необхідно чітко визначити, що містить саме поняття «міжнаціональні процеси». На наш погляд, слід мати на увазі, що нації, являючи складні, досить стійкі етносоціальні системи, в той же час є явищем, якому властива динамічність. Зумовлюється вона не тільки взаємодією націй (при всій її вагомості), а й самим розвитком, взаємовпливом основних сфер життєдіяльності, зокрема, економіки, соціальної структури, культури. Отже, вивчення їхніх особливостей не можна зводити лише до оцінки взаємовідносин між націями. Потрібно розглядати національні явища як багатогранний процес. Тому цілком виправдано в даному контексті віддати перевагу поняттю «міжнаціональні процеси». Воно місткіше, а, головне, вказує на динаміку національних спільностей, включаючи не тільки взаємодію, а й внутрішній розвиток кожної з них. Це особливо важливо нині, коли ми прагнемо надати більшого динамізму нашому суспільству.

На українській землі споконвіку жили мирно й дружно люди різних національностей. Декларація про державний суверенітет України не тільки підтверджує цю традицію, а й проголошує рівність усіх її громадян незалежно від походження, соціального, майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань і характеру занять, місця проживання тощо.

Політичне значення цього документа безсумнівне, адже йдеться про те, що це положення Декларації готує правову основу для розвитку нормальних міжнаціональних відносин усередині республіки, для збереження злагоди й стабільності контактів між національними групами.

З огляду на це варто звернути увагу на положення Декларації, яке звучить так: «Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць»¹.

Історія Української держави зберігає багато прикладів, коли тру-

¹ Рад. Україна.— 1990.— 17 лип.

дящим, що проживали на її території, забезпечували умови для нормального життя й розвитку. Так, у місцях компактного розселення неукраїнського населення створювалися окремі національні адміністративно-територіальні одиниці. У багатьох округах діяли національні районні, селищні сільські Ради, де діловодство велося рідною мовою.

Якщо конкретно говорити про певні тенденції (відносно міжнаціональних процесів), то насамперед треба підкреслити, що українське село, як Україна в цілому, є багатонаціональним. Крім українців, росіян, білорусів, євреїв, у селах живуть болгар, угорці, греки, румуни, молдавани, поляки, гагаузи та ін. Розселені вони нерівномірно. Українці переважають у всіх областях, крім Криму, де вони займають друге місце після росіян. Представники інших національностей теж мешкають в усіх регіонах республіки, але їхня чисельність неоднакова.

За даними перепису 1989 р., на Україні налічувалося 72,6% українців, 21,9% росіян, 0,9% євреїв, 0,8% білорусів, 0,6% молдаван, по 0,4% поляків і болгар, 2,8% представників інших національностей²⁻³.

Якщо євреї, поляки, караїми, поволзькі татари проживають переважно в містах України, то болгар, угорці, греки, гагаузи, чехи, румуни у своїй більшості — у сільській місцевості. Наприклад, болгар на Україні — 232 тис. (0,5% населення). Найбільше їх в Одеській (близько 170 тис.) та Запорозькій областях (37 тис.). Болгарські поселення є в Кіровоградській і Миколаївській областях. Болгари, крім рідної, користуються й російською мовою (вільно володіють нею 61,8%). Число тих, хто розмовляє українською, є значно меншим (вільно володіє 8,5%)⁴.

У республіці проживає 163 тис. угорців, з них 158 тис. у Закарпатській області. 75% їх живе у селах Берегівського, Виноградівського, Мукачівського та Ужгородського районів. В області створено належні умови для задоволення основних запитів угорського населення. Тут діють 68 середніх загальноосвітніх шкіл з угорською мовою навчання, функціонують 63 дитячих дошкільних заклади. З 1 вересня 1989 р. в Ужгородському університеті діє центр хунгарологічних досліджень, працює відділення угорської філології. На Закарпатті транслюються телепередачі угорською мовою (15% загального обсягу). Це ж стосується й радіомовлення (42%). Видається 6 газет⁵.

Що ж до румун, то їх кількість становить 134,7 тис. чол. Розселені вони переважно у південно-західній частині Чернівецької області, зокрема в Глибоцькому районі, а також у Закарпатській області.

Кримські татари у своїй більшості проживають у Криму, а також — незначна кількість — у Херсонській та Запорозькій областях. Серед них поряд з рідною поширеною є й російська мова (нею вільно володіють 83,4%)⁶.

Важливо підкреслити таку деталь: чисельність людей різних національностей на Україні, що живуть у сільській місцевості, постійно коливається. На це є свої причини.

Внаслідок міграції і перевищення смертності над народжуваністю абсолютні й відносні масштаби скорочення чисельності сільського населення зростають. Якщо, наприклад, у дев'ятій п'ятирічці кількість сільського населення на Україні зменшувалася щороку на 245 тис. чол., у десятій — на 265 тис., то в одинадцятій і дванадцятій цей показник перевищував 280 тис. чол.⁷

За підсумками Всесоюзного перепису 1989 р., сільське населення

²⁻³ Підрахунки зроблено на осн.: Розподіл населення УРСР за національністю і мовою // Політика і час.— 1991.— № 1.— С. 87—90.

⁴ Національні відносини на Україні.— К., 1991.— С. 15.

⁵ Там же.— С. 36—37.

⁶ Національні відносини на Україні.— С. 32.

⁷ Під прапором ленінізму.— 1989.— № 11.— С. 30.

України становило 17 млн. 113 тис. чол., або 33% від усіх жителів республіки (порівняйте: у 1970 р. 21,4 млн. чол., або 45%; 1979 р. — 19,3 млн. чол., або 39%). Таким чином, у 1989 р. — у порівнянні з 1979 р. — його чисельність зменшилася на 2,1 млн., тобто на 6%⁸.

Важливу роль в його міграціях відіграють такі фактори, як незадоволеність в оплаті праці, забезпеченості шкільними і дошкільними закладами, медичним обслуговуванням. А вже про яке національне відродження може йти мова, коли 50% українських сіл не мають шкіл, а більша як третина працює у старих, не пристосованих для роботи приміщеннях. Тільки за 1978—1988 рр. кількість сільських учнів зменшилася на 20%, або на 850 тис. дітей, у 30% сіл відсутні клуби⁹. Ці відмінності відбиваються у свідомості людей передусім, як національна несправедливість, що інколи викликає міжнаціональну напруженість. Все це є результатом антиселянської політики, яка проводилася протягом багатьох десятиліть. Сільські трудівники не мають змогу повною мірою використовувати й розвивати свої соціально-політичні, професійно-кваліфікаційні, національно-культурні, освітні можливості. Через відсутність належних умов для задоволення соціальних і побутових потреб, культурних запитів, не відчуваючи перспектив на краше, люди, особливо молодь, змушені виїжджати із сіл.

Треба сказати, що на ці процеси продовжує справляти свій неоднозначний вплив національний фактор (у суспільній практиці). Будь-який відхід від правильного, справедливого проведення національної політики, почасти нехтування її принципів завдають шкоди багатонаціональному селянству України, штучно стримують процес оволодіння культурою міжнаціонального спілкування.

Одним з важливих принципів цілеспрямованої і науково обгрунтованої роботи по її формуванню є обов'язкове врахування діалектики національного й інтернаціонального. Це в недалекому минулому практично було зведене до схоластичного, парадоксального висновку: чим більше інтернаціонального, тим менше національного.

Словесна пропаганда інтернаціоналізму своєрідно позначалася на міжнаціональному з його соціально-політичними та культурно-історичними особливостями. Не аналізувалися і не враховувалися властиві світовому співтовариству об'єктивні суперечності між розвитком націй та їх зближенням, між прагненням до самостійності і поглибленням інтеграційних зв'язків, що виявилось і в нашій країні. Заважали твердження про форсоване зближення націй, нібито відсутність проблем та остаточне вирішення національного питання в СРСР.

Але ж інтернаціоналізм без опори на національну свідомість не життєздатний (як і національне позбавляється майбутнього без інтернаціонального). Нехтування цієї істини завдало великої шкоди українській національній культурі, традиціям, рідній мові. Остання почала подекуди втрачати свою роль важливого чинника духовної самобутності нації. Сьогодні відомо: культура і мова народів не другорядні, вони — фактори особливої ваги, завдяки яким формуються національна гідність та єдність.

Вже перші кроки перебудови дали зрозуміти, що не можна підняти застарілу соціально-економічну брилу без духовного, морального оновлення. Хворобу загнали всередину ще в 30-ті роки, коли національне питання було «вирішене остаточно». У 50—70-ті роки от-от «мали злитися» мови й культури. Заповзятливих адміністраторів тишила завтрашня перспектива створення однорідного суспільства. Цей процес штучно прискорювався. Саме там бере початок нігілізм, забуття історії, культури свого народу. Ось чому в деяких населених пунктах

⁸ Підрахунки зроблені автором на основі: Народное хозяйство Украинской ССР в 1989 году.— К., 1990.— С. 26—29.

⁹ Підрахунки зроблені на основі: Поточ. арх. Міністерства освіти, 1989 р.; Літ. Україна.— 1989.— 21 верес.

республіки рідко почувеш українську мову. Сфера її дії зведена майже нанівець на транспорті, у побуті, торгівлі, судочинстві, вузах, лекційно-пропагандистській роботі. В обласних центрах різко зменшилася кількість українських шкіл, а в Харкові, Чернігові, Запорозжжі, Донецьку є одна-дві (або жодної). У Дніпропетровську шкіл, де викладання ведеться російською мовою, — 116, українською — 9. На Дніпропетровщині протягом 1978—1987 рр. число останніх зменшилося з 631 до 556¹⁰.

І в таких національно-мовних деформаціях немає провини жодного з народів. Вони — на совісті бюрократії, яка ігнорувала принципи національної політики. Задовго до того, як у вересні 1989 р. був опублікований проект «Закону УРСР про мови в Українській РСР», творча інтелігенція неодноразово висувала питання про статус української мови. Українську мову зведено до стану, коли без державного захисту вона навряд чи займе належне місце на своїй одвічній території. «Адже надання статусу державної мови... в умовах України та Білорусії — це передусім державний захист наших калинових мов, які — будьмо відверті, — опинилися на межі побутової говірки на селі...», — писав Б. І. Олійник¹¹.

Перекручення у галузі національної політики призвели до того, що в республіці донедавна мало уваги приділялося як рідній, так і мовам нечисленних народностей, які там проживали. У людей поступово відбивали бажання любити материнську мову, забуваючи, що формування морально здорового, справедливого гуманістичного суспільства залежить від духовного світу кожної особистості. Найголовнішим джерелом духовної чистоти й стійкості, доброти, мужності людини є культура народу, його мова.

На селі, особливо в місцях компактного проживання людей різних національностей, нагромадилося чимало проблем, пов'язаних з розвитком мови. Наприклад, у 1989 р. на Україні проживали 294 тис. молдаван і румунів (переважно в Чернівецькій, Закарпатській та Одеській областях). На Буковині працюють 84 молдавські школи, де навчаються майже 22 тис. учнів (та ще 4 двомовні). Найбільше таких закладів у селах Глибоцького, Новоселицького, Сторожинецького районів, де молдавське населення становить до 80%. В Одеській області — 14 молдавських шкіл та 5 двомовних, у Закарпатській — 10 двомовних¹².

Їхнім загальним недоліком є те, що в них не вистачає вчительських кадрів, підручників, методичних посібників, а розмовників узагалі немає. З аналогічними проблемами зіткнулися й болгарини, які проживають в Одеській, Запорозькій, Миколаївській областях, а також на півдні Молдови. У селах їхнього компактного проживання (південь Одеської області, Арцизький, Болградський, Кілійський, Тарутинський, Саратський та інші райони) функціонують 45 середніх шкіл, де навчаються майже 17 тис. учнів болгарської національності. У 1987 р. в Ізмаїльському педінституті розпочато підготовку вчителів із спеціальності «російська мова і література та болгарська мова». В цій важливій справі зроблено лише перші кроки, бо і там аналогічні проблеми — відсутність підручників і посібників, словників і технічних засобів навчання, кваліфікованих кадрів, тобто всього того, що потрібно для глибокого засвоєння дітьми рідної мови, літератури, історії, культури в цілому.

На Україні є чимало гагаузів, які проживають переважно у селах Одеської (невелика кількість — у Запорозькій) областей. У восьми середніх школах Одещини здобувають освіту 3,5 тис. дітей — гагаузів за національністю. З 1988/89 навчального року в чотирьох школах

¹⁰ Поточ. арх. Міністерства народної освіти УРСР, 1987.

¹¹ Правда України. — 1989. — 14 мая.

¹² Поточ. арх. Міністерства народної освіти УРСР, 1990.

уперше запроваджено дворічний факультативний курс вивчення гагаузької мови, який, починаючи з 7 класу, відвідує близько 90 учнів. Програми й підручники для них виділені Міністерством народної освіти Республіки Молдова¹³.

Незначний процент учнів, які вивчають гагаузьку мову (таких, зокрема, у середній школі с. Виноградного всього 17 із 570), пояснюють насамперед тим, що вона надто складна, і школярі неохоче вивчають її, хоч і використовують у побуті, спілкуючись один з одним. Але, на наш погляд, причину треба шукати в іншому — у відсутності сфери застосування останньої.

Що ж до російськомовного населення України, то його нинішній фактичний статус — не національна меншість в республіці, а національна більшість у колишньому Союзі РСР. Цілком погоджувомось з думкою, яку висловив ряд учених, що у багатьох росіян історично виробилося не завжди усвідомлене відчуття своєї домінантності на Україні та в інших республіках. Тому будь-який крок на шляху вирівнювання реальних національних і мовно-культурних можливостей такі люди сприймають дуже гостро. Росіяни, як правило, не охоче переймають місцеву мову й культуру, очікуючи від інших російськомовно-го спілкування. Це, звичайно, не нормальне явище.

Прикладом вирішення таких складних питань може бути досвід, нагромаджений у Закарпатській області. Там проживають 77,8% українців, 13,7% угорців, 3,6% росіян, 2,4% румун, менш як 1% словаків, німців і циган. Органи народовладдя теж інтернаціональні: до них входять представники 22 національностей. Серед депутатів місцевих Рад угорці становлять 12,9%, румуни — 2, словаки — 0,4, німці — 0,3%¹⁴.

Практично кожний трудовий колектив на Закарпатті за своїм складом є інтернаціональним. А спільна праця, як відомо, зближує людей різних національностей, формує прогресивні традиції та звичаї. В області розв'язуються проблеми інтернаціонального виховання трудівників села. У Берегівському районі 75% населення становлять угорці. Але люди, що живуть в районі, вільно розмовляють російською, українською й угорською мовами. Для дорослого угорського населення при сільських бібліотеках організовано 27 гуртків, де можна вивчати російську мову, а також одержати передплатні видання (будь-якою мовою).

Нові тенденції, що з'явилися на селі останнім часом, дають підстави твердити: саме вони стануть могутнім фактором розвитку й вдосконалення міжнаціональних відносин. Цьому повинна сприяти Декларація про державний суверенітет України, прийнята 16 липня 1990 р. Верховною Радою республіки. В ній, зокрема, підкреслюється, що Україна «гарантує всім національностям, що проживають на території республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку»¹⁵.

Таким чином, аналіз деяких особливостей міжнаціональних процесів, які тривають в українському селі, вказує на те, що ці явища не існують самі по собі. Навпаки, вони пов'язані із соціально-економічними, демографічними, культурно-освітніми реаліями. Переосмислюючи весь спектр міжнаціональних відносин у роки перебудови, важливо підкреслити, що на селі значною мірою зберігаються традиційні риси культури нації, її звичаї, норми поведінки, обряди, традиції, тобто унікальний національний досвід. Для повнішого врахування специфічних інтересів національних та етнічних груп, як цього вимагає Декларація прав національностей України, прийнята Верховною Радою України

¹³ Там же, 1989.

¹⁴ Арх. Закарпат. обкому КПУ, ф. 15, оп. 17, спр. 4, арк. 8; Укр. іст. журн.— 1987.— № 8.— С. 6.

¹⁵ Декларація про державний суверенітет України.— К., 1991.— С. 7.

1 листопада 1991 р.¹⁶, потрібно докласти максимум зусиль, щоб народи й національні групи, що проживають на Україні, мали все необхідне для свого національно-культурного й духовного відродження. А це, передусім, культурно-освітні заклади, включаючи театри, музеї, художні колективи, газетно-видавнича діяльність тощо.

Для повнішого врахування специфічних інтересів національних та етнічних груп, що живуть компактно, доцільно створити національні райони та сільські селищні Ради (як це було в ряді районів України до війни), а для окремих національностей — можливо, й національні округи. Це дасть можливість більш цілеспрямовано здійснювати адміністративно-господарське самоуправління й задовольняти культурно-етнічні запити згаданих груп (відкривати школи, де викладання ведеться рідною мовою, тощо).

Поряд з цим важливо подбати й про тих 7 млн. українців, що мешкають за межами України, зокрема в Російській Федерації, Казахстані, Молдові, Узбекистані та ін. При цьому варто згадати, що в 1923 р. в РРФСР та інших республіках працювали 866 шкіл з українською мовою навчання й два технікуми¹⁷. Але з часом їх не стало. І через те з часів Сталіна й донині наші земляки, які живуть за межами України, не мають змогу вивчати рідну мову, опановувати духовні надбання української нації.

Одержано 23.04.91.

Автор этого сообщения сделал попытку рассмотреть некоторые вопросы национальной политики. Особое внимание он уделяет демографической ситуации на Украине и языковым проблемам.

¹⁶ Декларація прав національностей України. Прийнята Верховною Радою України 1 листопада 1991 року // *Голос України*. — 1991. — 2 листол.

¹⁷ Національні відносини на Україні. — С. 38.

А. Л. Зінченко (с. Лука-Мелешківська Вінницької обл.).

Чи була відокремлена церква від держави у 20-ті роки?

На основі нових архівних документів висвітлюються проблеми взаємовідносин держави і церкви на Україні в 20-ті роки, показано дволичний характер політики офіційних властей з питань релігії.

Тривалий час вважалося, що законодавчі засади відносин Радянської держави й церкви визначалися відомим декретом Ради Народних Комісарів РСФРР від 2 лютого (23 січня) 1918 р. «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Стосовно України цей акт було скопійовано у декреті її Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду від 22 січня 1919 р.¹ В офіційній історіографії й довідкових виданнях, навчальній літературі десятиріччями твердилося, що найголовнішою метою декрету було забезпечення для громадян свободи совісті поряд зі свободою атеїстичної пропаганди. «Кожний громадянин може сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої. Всякі позбавлення прав, що зв'язані з сповіданням будь-якої віри або з несповіданням ніякої, скасовуються»², — читаємо в статті 3-й обох згаданих дек-

¹ Законодавство про релігійні культ. — К., 1973. — С. 67—68, 71—72.

² Там же. — С. 71.